

UOT:372.

**TARİXİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ƏYANİ TƏLİMİN FUNKSİYALARI
VƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

*Dosent Paşayeva Elza Məhərrəm qızı
Gəncə Dövlət Universitetinin*

Xülasə: Əyanilikdən istifadə edilməsi tarixin tədrisi prosesində xüsusi rol oynayan bir üsuldur. Əyani tədris keçmişin qavranılması zamanı yalnız hisslər dairəsini deyil, həm də təfəkkür sahəsini əhatə edir və bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Əyanilik vasitəsi ilə şagirdlərin təsəvvüründə ilk növbədə tarixi keçmişin mötəbər və əyani obrazları yaranır. Əyanilikdən istifadə edilməsi şagirdlərin təsəvvüründə tarixi faktları konkretləşdirir. Əyanilik tarixi hadisələrin mahiyyətini açıqlayır, əsas tarixi anlayışları və qanunauyğunluqları formalaşdırır, onların şagirdlər tərəfindən dərinlən qavranılmasını təmin edir.

Açar sözlər: şagirdlərin təsəvvürü, müşahidə etmək qabiliyyəti, əşya əyaniliyi, təsviri əyanilik, şərti-qrafik əyanilik

Ключевые слова: воображение учащихся, способность наблюдать, предметная наглядность, изобразительная наглядность, условно-графическая наглядность

Keywords: students' imagination, observational ability, concrete visualization, illustrative visualization, symbolic-graphic visualization

Əyanilikdən istifadə edilməsi tarixin tədrisi prosesində xüsusi rol oynayan bir üsuldur. Əyani tədris keçmişin qavranılması zamanı yalnız hisslər dairəsini deyil, həm də təfəkkür sahəsini əhatə edir və bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Əyanilik vasitəsi ilə şagirdlərin təsəvvüründə ilk növbədə tarixi keçmişin mötəbər və əyani obrazları yaranır. Əyanilikdən istifadə edilməsi şagirdlərin təsəvvüründə tarixi faktları konkretləşdirir. Əyanilik tarixi hadisələrin mahiyyətini açıqlayır, əsas tarixi anlayışları və qanunauyğunluqları formalaşdırır, onların şagirdlər tərəfindən dərinlən qavranılmasını təmin edir.

Tarixin tədrisi prosesində əyanilikdən istifadə şagirdlərdə estetik dünyagörüşü formalaşdırır, incəsənət əsərlərinin ideya-mənəvi məzmununun bədii üstünlükləri, müəlliflərin məharətini görməyə yönəldir, gözəllikdən həzz almaq qabiliyyəti doğurur. Eyni zamanda əyanilikdən istifadə edilməsi şagirdlərin müşahidə etmək qabiliyyətini, təsəvvürünü və nitqini inkişaf etdirir, tarixi keçmişə olan marağı müntəzəm surətdə dəstəkləyir.

Tarixin tədrisi prosesində müxtəlif əyani üsullardan istifadə olunur. Tarixçi metodistlərin əksəriyyəti öz tədqiqatlarında əyani tədris vasitələrini üç qrupa bölürlər: əşya əyaniliyi, təsviri əyanilik və şərti-qrafik əyanilik.[6, s.246-247; 2, s.137-143; 3,s.25]. A.A.Vagin həmçinin daxili əyaniliyi qeyd edərək göstərir ki, daxili əyanilik dedikdə tədris fəaliyyəti prosesində şagirdlərin idrakında artıq formalaşmış real əşyaların və ətraf mühit hadisələrinin müstəqil müşahidəsi yolu ilə qavranılan hazır obrazlara istinadın edilməsini nəzərdə tutur.[12,s.138] Müəllimin əvvəllərdə verdiyi bilikdən istifadə edilməklə həyata keçirilir. Şagirdlər əvvəllərdə verilmiş biliklərdən obraz tapır və fikrini onun üzərində qurur. Lakin hər bir şagirdə bu təsəvvürlər fərdi olmaqla onun həyat təcrübəsindən və bacarıqlarından asılıdır. Şagirdin təsəvvüründə canlanan keçmişin fraqmentləri özündə müasirləşmə elementləri cəmləşdirməklə, əksər hallarda qeyri-dəqiqliklə xarakterizə olunur. Tədris prosesində əşya, təsviri və şərti qrafik əyanilikdən istifadə edilməsi bu cür çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına zəmin yaratmış olurlar.

Əşya əyaniliyi xüsusi idrak əhəmiyyətinə malik olmaqla, keçmişin real maddi abidələrinin və onun izlərinin bilavasitə qavranılmasını nəzərdə tutur. Əşya əyaniliyinə monumental abidələr və əlamətdar yerlər, memarlıq abidələri, təsərrüfat və başqa qurğular,

əmək alətləri, silah, məişət şeyləri və arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış maddi əşyalar – maddi nümunələr, muzey eksponatları və ekskursiya obyektləri daxildir.

Müəllim dərstdə muzey eksponatlarından yeni dərslərin izahı prosesində istifadə edə bilər. Əgər maddi mədəniyyət nümunələrini dərstdə göstərmək mümkün deyildirsə, onda əgər mümkünə, ekskursiya təşkil edilməlidir.

Muzey məktəbdə və məktəbə yaxın olduqda tarix dərslərini orada keçmək lazımdır. Muzey – dərslər və ya da ekskursiya dərslər adlanan dərslər tiplərindən istifadə edilməsi vacibdir.

Əşya əyaniliyindən istifadə edilməsi nəticəsində dövrün yaşayış tərzini, geyimini, adət və ənənələrini, bəzək şeylərini və maddi-mədəniyyət abidələrini ətraflı öyrənmək mümkün olur. Məsələn: “Azərbaycan ərazisində ibtidai icma quruluşu” mövzusunda arxeoloji mədəniyyətə aid şəkillərin göstərilməsi həmin dövrdə insanların istehsal alətləri, yaşayış məskənləri barədə müəllimin verdiyi izahatı tamamlayır, nəticədə həmin quruluşun xüsusiyyətləri haqqında şagirdlərdə geniş təsəvvür yaranır.

“Azərbaycanın qədim dövlətləri” mövzunu keçərkən “Assuriya relyefi üzrə Manna və Midiya tipləri” şəklini şagirdlərə göstərmək, e.ə. VIII əsrin axırında geyim, təsərrüfat, zinət əşyaları haqqında müəllimin verdiyi biliyi konkretləşdirir. “Azərbaycan ərazisində feodal münasibətlərinin əmələ gəlməsi” mövzunu şərh edərkən “Dərbənd səddi”, “Çıraqqala” və “Beşbarmaq” qalalarının və alban hərfləri şəkillərindən istifadə etmək lazımdır.

Sasanilərin işğalından danışarkən göstərməlidir ki, onlar Azərbaycanı qarət və talan edirdilər. Əhali bir sıra vergilərlə yanaşı “kar” deyilən əmək mükəlləfiyyətlərini də yerinə yetirməli olurdu. Sasanilər şimaldan basqın edən tayfaların yolunu kəsmək üçün müdafiə istehkamları tikdirmişlər. bunlar V-VI əsrlərdən Xəzər keçidi deyilən yerdə, yəni Böyük Qafqaz sıra dağları ilə Xəzər dənizinin arasında torpaqdan hörülmüş Gilgilçay, Beşbarmaq və Dərbənd divarlarıdır.

Əşya əyaniliyindən istifadə edilməsi idraki əhəmiyyət daşımaqla, şagirdlərin ideya-mənəvi və əmək tərbiyəsində böyük rol oynayır.

Müəllim tədrisdə o vaxt məqsədinə müvəffəq olarki, göstərilən əyanilikdən lazımi səviyyədə istifadə etsin. Müəllim göstərilən əyaniliyi həvəslə hazırlatsa və istifadə etsə şagirdlərə proqram səviyyəsində bilik verə bilər.

Müəllim şagirdlərin köməyi ilə tarix dərslərində istifadə etmək üçün əyani vasitə hazırlanmasına ciddi fikir verməlidir. Bunun üçün ayrı-ayrı siniflərdə “əyani vəsait hazırlayan qrup” yaradılmalıdır.

Tarix müəllimlərinin yaratdıqları bu qrup ayrı-ayrı siniflərdən seçilmiş tarix dərslərinin üzvləri ola bilər.

Qrupun vəzifəsi hər bir dərslər üçün (əgər dərstdə əyani vəsait tələb edildirsə, bu işi görmək mümkünə) əyani vəsait hazırlamaq, o cümlədən əyani vəsaiti səhmana salmaq, onu təmir etmək, tarix kabinetini nizama salmaqdan ibarət olmalıdır. Bu iş dərstdən kənar vaxtda aparılmalıdır.

“Əyani vəsait hazırlayan qrup”un üzvləri, şübhəsiz müəllimin tapşırığı ilə lazımi əyani vəsaiti dərstdən bir növ neçə dəqiqə əvvəl sinifə gətirib, hazır vəziyyətdə saxlamalıdır.

Qabaqcıl tarix müəllimləri ilin sonunda əl ilə düzəldilmiş əyani vəsaitlərin sərgisini təşkil edirlər.

Toplanmış əyani vəsait məktəbin tarix kabinetində saxlanmalıdır.

Tarix xronologiyasını şagirdlərə əyani öyrətmək üçün əldə hazırlanmış əyani vasitədən istifadə edilməlidir.

Qabaqcıl təcrübəyə əsaslanaraq demək olar ki, V-VIII siniflərdə xronologiyasını aşağıdakı əldə hazırlanmış əyani vasitədən istifadə etməklə şagirdlərə şüurlu öyrətmək olar:

1. Xronoloji loto-səssiz oyun – V s.

2. Tarixi vaxt ölçüləri ilə tanışlıq – VI-VII s.
3. Xronoloji-kassa – V-VIII s.
4. “Tap-görüm” xronoloji oyun – VI-VIII s.
5. Xronoloji tapmağa – V-VI s.

Sinfin tarix dərslərində xronologiyayı öyrətmək üçün istifadə edilən iş üsullarından biri də “səssiz oyun” və ya “xronoloji loto”dur. Bunun üçün hər bir şagirdə bir zərf aldırılıb, ona sıғыша bilən kartoçkalar kəsib düzəltmək lazımdır. Əlbətdə ki, hər bir mövzu keçildikdə kartoçkalar yazılıb hazırlanmalıdır. Ona görə də dərslər keçildikcə belə kartoçkaların sayı artır. Kartoçkalar zərfdə saxlanılmalıdır. Keçən dərslərin soruşulması yarım mərhələsində və ya daha yeni biliyin ilk möhkəmləndirilməsi mərhələsində “səssiz oyun”u keçirtmək üçün 2-3 dəqiqə vaxt ayrılır. Bu zaman müəllim kartoçkanın yazılmış tərəfini şagirdlərə göstərir. (Ya kartoçkanın hadisə yazıldığı və ya da tarixi yazılmış tərəfi; deyək ki, 1861-ci il). Şagirdlər isə səssizcə kartoçkanın təhkimçilik hüququnun ləğvi yazılmış tərəfini nümayiş etdirirlər. Bu vaxt müəllim sinifi nəzərdən keçirir və cavabları yoxlayır. Mövzudakı xronoloji tarixlər bu qayda ilə təkrarlanır.

Dərsdə belə oyunun tətbiq olunması tarixlərin möhkəm yadda qalmasına, uzun müddət unudulmamasına kömək edir.

Tarixi vaxt ölçüləri şagirdlərlə tanış edilməsində əyanilikdən istifadə etmək səmərəli nəticə verir. Aydındır ki, xronoloji tarixləri yaxşı öyrənmək üçün şagirdlərdə ilk növbədə zaman haqqında düzgün təsəvvür yaradılmalıdır. Müəllim izahının müvafiq yerində hadisələrlə bağlı olan tarixləri diqqəti cəlb edəcək şəkildə deməli və ekranda göstərməlidir. Rəqəmlər göstərilərkən animasiyadan istifadə edilməsi şagirdlərə müsbət təsir edir, yaddaşlarında qalmasına səbəb olur.

Şagirdlər çox vaxt əsrin neçə il olduğunu bilmir. Eradan əvvəl və sonranın nə demək olduğunu aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkirlər. Hətta eraların başlanma səbəblərini dəqiq söyləyə, hər iki eranı ayıra və səciyyələndirə bilmirlər. Şagirdlər ilk əvvəl bilmirlər ki, eradan əvvəl işlər nəyə görə çoxdan çox gedir. Sonra yüz illiklərin sonu və ya əvvəlinin hansı əsrə aid olduğunu müəyyənləşdirə bilmirlər. Məsələn, 800-ci ili və ya 801-ci ili çox vaxt VIII əsr adlandırırlar. Ona görə də müəllim şagirdlərə öyrətməlidir ki, I ildən 100-cü ilədək bir əsr 101-ci ildən 200-cü ilə kimi II əsr hesab olunur. 100 illiyimiz bir əsrdir. Sonra “era” sözünün aydınlaşdırılmasına keçilməlidir. Tarix iki eraya, bizdən əvvəl və bizim eralara bölünür. Demək lazımdır ki, eradan əvvəl dedikdə indiki ildən əvvəlki tarixləri nəzərdə tuturuq. Bunun üçün VI sinfin “Qədim dünya tarixi” dərsliyinin ilk səhifəsində verilmiş “Vaxt lenti” ilə şagirdləri tanış etmək və onun əsasında öyrətmək lazımdır. Yaxşı olar ki, müəllim “Vaxt lenti” ni aleksandrov kağızına çəkib sinifdə nümayiş etdirdirsin və öz şərhini onun üzərində qursun.

Şagirdlər üçün aydın edilməlidir ki, illərin hesablanması vaxtı era adlanır. Şagirdlər bilməlidirlər ki, eradan əvvəl I minillik X əsrdən II əsrə qədər olan vaxtı əhatə edir. Yəni 1000 ildən başlayır, I ilə qədər davam edir. Yeni eranın I minilliyi isə I ildən başlayaraq 1000-ci ilə qədər davam edir. İndi yeni eramızın XXI əsridir. Məsələn, eradan əvvəl 1750-ci il, eradan əvvəl XVIII əsr eramızın 1381-ci ili isə XIV əsr adlanır. Müəllim dərslikdə verilmiş çalışmalardan istifadə edərək eradan əvvəl 1750-ci il ilə eramızın 1381-ci il arasında nə qədər vaxt olduğunu hesablatmalıdır. Onda bütün bunların hamısını (1750-1381-3131) üstə gəlməklə müəyyən etmək lazım gəlir. Xronologiyayı öyrədərkən belə çalışmalardan tez-tez istifadə olunmalıdır.

Təsviri əyanilik memarlıq abidələrinin, əmək və məişət əşyalarının, bədii kompozisiyaların elmi baxımdan əsaslandırılmış rekonstruksiyalarının tarixin tədrisi prosesində istifadəsini nəzərdə tutur. Təsviri əyanilik dərs prosesində əsasən şəkillərdə

təcəssüm olunur. Şəkillər tarixi bilikləri əks etdirən mənbələr kimi istifadə edilir. Tədris şəkilləri biliklərin ilkin mənbələri qismində göstərilir, mövzunun izahını əyani şəkildə nümayiş etdirir, mövzunu şagirdlərin hafizəsində möhkəmləndirir. "Şəkil ən zəruri əyani vasitələrdən biri olmaqla, tarixi materialın mənimsənilməsi prosesinin bütün mənbələrində aktivləşdirici və konkretləşdirici vasitə qismində çıxış edir və eyni zamanda bütün didaktik məsələlərin həllinə xidmət edir". [6,s.171-176]

Tarixi biliklərin öyrədilməsi prosesində bədii şəkillər mənbələrin elmi cəhətdən mötəbərliyi, dəqiq mövqeyi, ideya-mənəviyyat yönümlüyü qismində istifadə edilir. Hadisələrlə zəngin olan bədii şəkillər siyasi həyatın, hərbi tarixin, zəhmətkeşlərin azadlıq uğrunda mübarizəsinin tarixi faktlarını əks etdirir. Belə şəkillər süjetli və hekayəli şərh edilərək göstərilir. Şəkil şərh edilərkən şəklin məzmunu ümumi söylənilir, təsvir edilən hadisənin yeri və vaxtı göstərilir, şəklin məzmunundakı əsas və ikinci dərəcəli məqamlar xarakterizə olunur, nəticə çıxarılır. "Şah İsmayıl Xətai miniatürlərdə", "Qızılbaş döyüşçüləri", "Şeyx Məhəmməd Xiyabani mitinqdə çıxış edir", "20 yanvar qurbanları", "Xocalı faciəsi" və s. kimi bədii şəkillər tarixi hadisə və faktları əks etdirir. [5,s.284-285]

Təsviri əyanilikdə portretlərdən də geniş istifadə edilir. Portretlər ictimai qrup və sinif nümayəndələrinin, görkəmli tarixi xadimlərin obrazlarının formalaşdırılmasında böyük rol oynayırlar.

Şərti-qrafik vəsaitlər şagirdlərdə simvolik obrazlar yaratmaqla, tarixi prosesin kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərini, ictimai hadisələrin əhəmiyyətli əlamətlərini, onların inkişaf tendensiyyalarını əks etdirir, səbəb-nəticə əlaqələrinin və anlayışların mənimsənilməsində böyük rol oynayırlar.

Ekranla slaydların göstərilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür şəkil material müəllim tərəfindən izah edildikcə yaranır, bununla da şagirdlərin dinlənməsi təşkil olunur, söz və obrazın şagirdlər tərəfindən eyni zamanda mənimsənilməsinə təmin edilir, hadisəni olduğu kimi dinamikada göstərməyə imkan verir.

Beləliklə, tarixin tədrisi prosesində əyanilikdən istifadə edilməsi şagirdlərin dərsi dərindən mənimsənməsinə və yadda saxlamasına təsir göstərməklə tarixin tədrisi prosesində olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Cabrayılov İ.H. Tarixi abidələr şagirdlərdə milli mənlilik şüuru formalaşdırmağın vasitəsi kimi: Ped.elm.nam.,dis.avtoref. Bakı,1994,24 s.
2. Mərdənov M.C. Azərbaycan təhsili müstəqillik illərində. Azərbaycan məktəbi, 2002, № 6, 18-35 s.
3. Məlikov R.S., Nəcəfli T.H. Tarixin interaktiv təlimi. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı. Çapaşloğlu, 2002, 128 s.
4. Veysova Z. Məktəb müəllimləri üçün fəal təlim metodlarına giriş kursu, təlimçilər üçün metodik vəsait. Bakı. 2011.
5. Əmirov M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal/ interaktiv təlim metodikasası (Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti) B.2011.700 s.
6. Вагин А.А.Методика преподавания истории в средней школе. М., 1968.300 с.
7. Короткина М.Б., Студеникин М.Т. Методика обучения истории в схемах, таблицах, описаниях. М.1999,382 с.
8. Web 3: <http://americanhistory.si.edu/kids/index.cfm> (Erişim tarixi:15.02.2012)
9. Web 4: <http://archive.org/detail/s/texts> (Erişim tarixi: 05.01.2012)
10. www.tarihportali.net

ЗНАЧЕНИЕ И ФУНКЦИИ ОЧНОГО (НАГЛЯДНОГО) ОБУЧЕНИЯ*Пашаева Эльза Махеррам кызы**Резюме*

Использование очного обучения играет особую роль в процессе преподавания истории. Очное обучение охватывает не только сферу восприятия, но и область мышления, выполняя ряд функций. С помощью наглядных средств в воображении учащихся формируются прежде всего достоверные и наглядные образы исторического прошлого. Применение визуальности конкретизирует исторические факты в представлении учащихся. Наглядность объясняет суть исторических событий, формирует основные исторические понятия и закономерности, обеспечивая их глубокое понимание учениками.

**THE IMPORTANCE AND FUNCTIONS OF FACE-TO-FACE
(VISUAL) LEARNING***Pashayeva Elza Maharram**Summary*

The use of face-to-face learning plays a special role in the process of teaching history. This approach encompasses not only the sphere of perception but also the realm of thinking, fulfilling several functions. Through visual tools, students' imagination is shaped by creating accurate and vivid images of the historical past. The application of visual elements helps to concretize historical facts in students' minds. Visual aids clarify the essence of historical events, shape fundamental historical concepts and patterns, and ensure a deep understanding of these by students.

*Rəyçi: Dosent İsmayilzadə Saidə**Ümumi tarix kafedrasının 20 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 21 noyabr 2024-cü il*